

दमिनी भीर उपन्यासको समाजशास्त्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य
(एम.फिल.) तहको उपाधिका निम्ति तेस्रो सत्र
पाठ्यांश ६०९ र ६१० को प्रयोजन
पूर्तिका लागि प्रस्तुत

शोध प्रबन्ध

शोधकर्ता

गोविन्द प्रसाद दुलाल

दर्शनाचार्य तह, तेस्रो सत्र

क्रमाङ्क : २६

२०७२

शोध निर्देशकको सिफारिस

दमिनी भीर उपन्यासको समाजशास्त्र शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्ध त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग दर्शनाचार्य तहका तेस्रो सत्रका छात्र श्री गोविन्द प्रसाद दुलालले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँले परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको दर्शनाचार्य तह (एम.फिल.) को शोध प्रबन्धप्रति म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७२/१२/१३

.....
प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय

(शोध निर्देशक)

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय अन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य (एम.फिल.) तहका छात्र श्री गोविन्द प्रसाद दुलालले दर्शनाचार्य (एम.फिल.) तह तेस्रो सत्रको नवौं र दसौं पत्रका लागि निर्धारित पाठ्यांश सङ्केत ६०९ र ६१० को आंशिक प्रयोजन परिपूर्तिका लागि तयार पार्नु भएको *दमिनी भीर उपन्यासको समाजशास्त्र* शीर्षकको शोध प्रबन्ध स्वीकृत गरिएको छ ।

शोध प्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

.....
प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम
(विभागीय प्रमुख)

.....
प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय
(शोध निर्देशक)

.....
प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराई
आन्तरिक परीक्षक

.....
प्रा. मोहनराज शर्मा
बाह्य परीक्षक

मिति : २०७२/१२/२२

कृतज्ञता ज्ञापन

दमिनी भीर उपन्यासको समाजशास्त्र शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्ध मैले त्रिभुवन विश्व विद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत नेपाली विषयमा दर्शनाचार्य उपाधिका निमित्त पाठ्यांश ६०९ र ६१० को आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि आदरणीय गुरु प्रा.डा.ताराकान्त पाण्डेयको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । प्राज्ञिक सल्लाह, कुशल निर्देशनका साथै सही पथप्रदर्शन गराउनु भएकोमा श्रद्धेय गुरुप्रति म हार्दिक आभार, कृतज्ञता तथा श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु । प्रस्तुत शोध शीर्षकलाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी मलाई यस शोधकार्य गर्ने अवसर प्रदान गर्नु हुने विभागीय प्रमुख एवम् आदरणीय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमप्रति पनि कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यसैगरी यस शोध प्रबन्धलाई तयार पार्ने क्रममा आदरणीय गुरु प्रा.डा. रमेशप्रसाद भट्टराई र प्रा. मोहनराज शर्माले दिनु भएको परामर्श र हौसलाप्रति म नतमस्तक छु ।

मेरो अध्ययन कार्यलाई यहाँसम्म ल्याई पुऱ्याउन मलाई उचित वातावरण प्रदान गर्नु हुने आमा खोमा दुलाल र बाबा बलभद्र दुलालप्रति म ऋणी छु । त्यसैगरी मेरो अध्ययन कार्यलाई सहयोग पुऱ्याउने श्रीमती, दाजु, भाउजु, छोरा छोरी र भाइ भानुभक्त ओझाप्रति म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्ध लेखनका लागि शोध प्रबन्ध सहयोग वृत्ति उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने त्रिभुवन विश्व विद्यालय अनुदान आयोग प्रति हार्दिक आभारका साथ धन्यवाद प्रकट गर्दछु । सामग्री सङ्कलनमा एवम् भाषिक शुद्धतामा सहयोग मेरा विद्वान् मित्रहरू दमिनी भीर उपन्यासका लेखक राजन मुकारुड, दिपककुमार पोखरेल, राजेन्द्र कुमार फियाक, गोकुल पोखरेल, घनश्याम पौडेल, शमशेर थापा, महेश कार्की, हेम राज चापागाई, जनक चापागाईलाई हृदयदेखि आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा यो शोध प्रबन्ध आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

.....
गोविन्द प्रसाद दुलाल
दर्शनाचार्य (एम.फिल.) तेस्रो सत्र
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर
शैक्षिक सत्र: २०७०/०७१

क्रमाङ्क-२६

त्रि.वि.दर्ता न.६-१-२०३-२०००

विषय सूची

शोध निर्देशकको सिफारिस

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञता ज्ञापन

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१	विषय परिचय	१
१.२	समस्या कथन	२
१.३	उद्देश्य	२
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५	शोधकार्यको औचित्य	९
१.६	अध्ययनको सीमाङ्कन	१०
१.७	शोधविधि	१०
१.७.१	सामग्री सङ्कलन विधि	१०
१.७.२	विश्लेषण विधि	११
१.७.३	सैद्धान्तिक पर्याधार	११
१.८	शोध प्रबन्धको रूपरेखा	१२

दोस्रो परिच्छेद :

साहित्यको समाजशास्त्रको सैद्धान्तिक स्वरूप र उपन्यास विश्लेषण ढाँचा

२.१	साहित्य र समाज	१४
२.२	साहित्यको समाजशास्त्रीय अर्थ र तात्पर्य	१६
२.३	साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको चिन्तन परम्परा	१८
२.३.१	प्रत्यक्षवादी - विधेयवादी सिद्धान्त	१९
२.३.२	अनुभववादी सिद्धान्त	२३
२.३.३	मीमासावादी सिद्धान्त	२४
२.३.४	मार्क्सवादी सिद्धान्त	२८
२.४	साहित्यको समाजशास्त्र र मार्क्सवाद	३२
२.५	उपन्यास विश्लेषणका समाजशास्त्रीय आधारहरू	३५

२.५.१	प्रजातिको उपस्थिति	३५
२.५.२	परिवेश/वातावरण	३८
२.५.३	क्षण	४१
२.५.४	अनुभूतिको संरचना	४३
२.५.५	विश्वदृष्टि	५१
२.५.६	निष्कर्ष	५७

तेस्रो परिच्छेद

दमिनी भीर उपन्यासमा जाति, वातावरण र क्षण

३.१	विषय प्रवेश	५९
३.२	समाजशास्त्रीयका सन्दर्भमा राजन मुकारुडको उपन्यास सिर्जना	५९
३.३	प्रजातिको उपस्थिति	६२
३.४	वातावरण/परिवेश	६९
३.४.१	भौगोलिक परिवेश	७०
३.४.२	सामाजिक परिवेश	७३
३.४.३	राजनीतिक परिवेश	७५
३.४.४	आर्थिक परिवेश	७८
३.५	क्षणको पहिचान	८०
३.६	निष्कर्ष	८९

चौथो परिच्छेद

दमिनी भीर उपन्यासमा अनुभूतिको संरचना

४.१	विषय प्रवेश	९१
४.२	दमिनी भीर उपन्यासमा संस्कृति : पिँढी र प्रभुत्व	९१
४.३	दबाब र तनावका परिपेक्ष्यमा अनुभूतिको संरचना	१०१
४.४	निष्कर्ष	११६

पाँचौँ परिच्छेद
दमिनी भीर उपन्यासमा विश्वदृष्टि

५.१	विषय प्रवेश	११८
५.२	राज्य/केन्द्रीय शासक समुदायको विश्वदृष्टि	११८
५.३	स्थानीय शासक समुदायको विश्वदृष्टि	१२०
५.४	निम्न वर्गीय किसान तथा मजदुरहरूको विश्वदृष्टि	१२२
५.५	दलित समुदायको विश्वदृष्टि	१२६
५.६	महिला समुदायको विश्वदृष्टि	१२८
५.६	निष्कर्ष	१३१

छैटौँ परिच्छेद
सारांश तथा निष्कर्ष

६.१	पारिच्छेदगत सारांश	१३३
६.२	निष्कर्ष	१३८

सन्दर्भ सामग्री सूची

सङ्क्षेपीकृत शब्द

सूची सङ्क्षिप्त	रूप पूर्ण रूप
अनु.	अनुवादक
ई.सं.	ईस्वी सम्वत्
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
पा.सं.	पाँचौं संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
प्रा. डा.	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा. ली.	प्राइभेट लिमिटेड
पृ.	पृष्ठ
वि. सं.	विक्रम सम्वत्
सम्पा	सम्पादक